

het circus in de roman

Illustratie uit de roman 'Een circus strand', van C.E. Pothast-Gimberg.

Het begin van dit artikel ligt in de middeleeuwen, bij de saltimbanques, de kunstmakers. De eerste circussen bestonden uit reizende acrobaten, berenhouders, koorddansers of polichinellen en de meer gecultiveerde narren. Voor het ontstaan van de eigenlijke roman trokken de volksdichters zoals Willem van Hildegasberch als sprokkesprekers mee met de minnestrelen en jongleurs, om met hun eigengemaakte verhalen hun brood te verdienen. Deze jongleurs, de rondreizende beroepsspeelman en potsenmaker, kregen hun moderne reconstructie in *Ik en mijn speelman van Aart van der Leeuw*. Ook in een vertelling als *Le jongleur de Notre-Dame van Anatole France* wordt ons een dergelijk figuur geschilderd, die zijn kunst in dienst van de Moeder Gods heeft gesteld, waarbij voor haar beeld zelfs acrobatische toeren werden verricht. De nar treedt in de Nederlandse literatuur vooral op de voorgrond in de late middeleeuwen. In die periode vormt de *zothed* van de potsenmaker, van de clown, een gepast tegengift tegen de melancholie en de obsessie van de doodsgedachte. Wij vermelden de epische kluchthelden Marcolf, de Pfaff van Kalenberg en Broeder Russche, die allen meer clowns zijn dan narren. Voor verdere informatie hierover verwijzen wij naar B. Swain: *Fool and Folly during the Middle Ages and the Renaissance*, (Columbia Univ. Press. 1932) en M.W. Disher: *Clowns and pantomimes*. (Londen 1925). Wij zouden nog verder in de geschiedenis kunnen teruggaan en dan terechtkomen bij het circus Maximus, dat sporadisch opduikt

in boeken als *Fabiola* en *Quo Vadis*? Dit toont aan dat het circus van alle tijden is en dat het generaties lang is blijven boeien omwille van zijn eerlijkheid en eenvoudig amusement.

Ook in de moderne roman worden schrijvers en lezers aangetrokken door de moed, de kracht, de schoonheid en de gratie, wanneer de artiesten zich manifesteren in de piste met zand en zaagsel, en waardoor zij de mysterieuze prikkeling krijgen die hen doet ondergaan in de droom.

Een negatieve benadering van de circuswereld vinden wij slechts in een paar fragmenten terug: „Wat zou Marinka zeggen, als ze wist, dat hij tussen circusvolk was terechtgekomen! Tussen comedianten, die de hele wereld doortrekken zonder een tehuis, zonder een echt dak boven hun hoofd: allerhand slag volk — misschien waren er zelfs landlopers onder. Hemel, wat liepen de dorpsmensen hard om de anderen te waarschuwen, wanneer er zo'n troep naderde: 'Iedereen moet zijn deur op slot doen —

de zigeuners komen er aan met hun dansende beer om een vertoning te geven!'” (*Circus Umberto*, door E. Bass, De Fontein Utrecht z.d.). Of zoals het personage uit *Le cheval blanc* van E. Triolet (Denoel 1943) die een voorstel van drie circuskoorddansers weigert met de woorden: „*J'ai du cran, mais je suis sain d'esprit!*” Bij Goethe komt Wilhelm (Wilhelm Meisters Lehrjahre) op zijn reizen in het gezelschap terecht van een bende louche koorddansers. Pas met gevaar voor zijn eigen leven en na een werkelijk krachtig ingrijpen staan deze slechteriken hem toe het jonge mishandelde meisje Mignon te bevrijden. Ook in Franz Kafka's 'Auf der Galerie', een kortverhaal (in 'Erzählungen', S. Fischer Verlag Frankfurt 1953), biedt het circus een troosteloze aanblik „*Irgendeine hintällige, lungensüchtige Kunstreiterin in der Manege auf schwankendem Pferd*”, zet de beschrijving in; orkest en het lawaai der ventilatoren worden samen genomen. De 'Galeriebesucher' weent ook op het einde van het trieste vertoon, hij „*legt... das Gesicht auf der Brüstung...*”, ontgoocheld. Alles symbool voor een triest wereldbeeld. Voor de rest staan al de auteurs van de door ons geëxerpeerde romans positief ten opzichte van de sfeer en de levenstoon van het circuswezen. Zij voelen zich aangetrokken tot „*Ein Zirkus in dem die Peitschen knallen, in dem die Pferde über den Sand rasen...*” (p. 140 P. Handtke, *Wunschloses Unglück*, het verhaal *Das Feuer*, dat handelt over een jongetje dat een circus wil in vuur steken en betrapt wordt door de clown.) Het circus, dat zijn voor ons de

Ets van Floris Jaspers (° Antwerpen 1889).

duizelingwekkende trapezennummers, de ingehouden adem van het publiek, het ritmisch geklap, de statige man voor de microfoon... Het kleinste circus in de literatuur is waarschijnlijk wel te vinden in *Le Grand Meaulnes* van Alain Fournier. Het bestaat uit twee man, een pony, een geit en een woonwagen, die tevens dient voor kleedkamer, met een gordijn voor coulisse. Men werkt in open lucht, bij het licht van de quinquetlampen, en de piste is omringd door zitbanken. In de boeiende weergave van deze dorpsvoorstellingen valt het op hoeveel een van deze artiesten weet te bereiken met de geringste middelen: „*Enfin glissa lentement, entre les rideaux, la face — sil-lonnée de rides, tout écarquillée tantôt par la gaieté tantôt par la détresse, et semée de pains à cacheter! — d'un long pierrot en trois pièces mal articulées, recroquevillé sur son ventre comme par une colique, marchant sur la pointe des pieds comme par excès de prudence et de crainte.*” (p. 118 Livre de poche, 1967.) In de zoektocht van Meaulnes naar Valentine speelt dit circusje een fundamentele rol. Een ander sympathiek mini-circusje, subliem in zijn eenvoud, wordt beschreven in *Sans famille* van H. Malot (Hachette z.d.) Hierin wordt het rijke leven verteld van de wees Rémi en Vitalis met zijn gedresseerde honden en het aapje Joli-Cœur. Zij geven allerlei voorstellingen met zang en muziek en kunstjes van de honden, terwijl de aap met de pet rondgaat. Hoogtepunt van dit ontroerende, tragische verhaal is de dood van

Jan Cox (° Den Haag 1919),
'Circus in het dorp'.

Jeanne Cremers (° Hoesselt 1922),
'Het clowntje' (1968).

Joli-Cœur.

Literair goed geschreven romans over het circus als totaliteit, waarin het specifieke van dit milieu gecaptureerd wordt, komen niet zoveel voor. Titels als *Pedro de voltigerijder* (R. Billinger), *Salto mortale* (J. Bremer), *Circusroom* (F.X. Dworschak) en *Circusleven* (Elly de Hoog) bereiken geen hoog artistiek niveau, en zijn meestal avontuurlijk geïnspireerd; het circus dient alleen als decorum, zonder de speciale sfeer ervan bij de lezer te doen overkomen.

Een paar geromanceerde biografieën springen daar nochtans tussenuit. Vooreerst is er het prachtige verhaal van *Joris van den Bergh Het circus trekt*. (Nieuwe wieden, Amsterdam 1946.) De auteur vertelt de avonturen en belevenissen van het Nederlandse circus Van Bever. Het is vooral inside informatie over de mensen die in het circus terechtkomen, aangetrokken door de warmte van een hechte vriendschapsband of niet meer wetend van welk hout pijlen te maken. Uit het hele boek ademt de liefde van de auteur voor deze mensen: „Artiesten die zachtjes voor zichzelf heen, woorden van innige dank stamelden als het publiek hen voor de tweede of derde maal terugriep.” (P. 11) Met weemoedige spijt besluit hij dat het grote circus niet meer bevredigt, omdat het de intimiteit mist van de 'huiselijke' kring. In een circus wil men zich knus voelen, tot de familie behoren, zich los voelen van de dagelijkse sleur van het leven, en dat alles is er in de moderne glinsterpaleizen niet meer bij.

E. Bass beschrijft in *Circus Umberto* het leven van Anton Karas, een metselaar die werkloos in het circus belandt en later de stichter wordt van één van de grootste circussen van het vasteland. Samen met zijn zoon Vasjek wordt hij een van de coryfeeën van de Umberto-traditie, en een van de laatste prototypes van de magistrale circusbaronnen. Door de moderne ontspanningsmiddelen, het wentelende, veranderende tijdswiel van de menselijke smaak heeft het reizende circus echter opgehouden te bestaan. Zijn zoon opent een beroemde paardenmanège omdat hij niet langer kan optornen tegen de kosten van een modern circus.

„Niet langer werden op de hoofdwegen de lange rij wagens gezien, die de kooien der dieren, maar ook de nederige behuizingen van het personeel vervoerden, en die in de zomermaanden van de ene stad naar de andere, van dorp naar dorp trokken, met daarachter de olifanten met hun zware tred, en de cynische, koppige kamelen. Niet langer werd de grote tent haastig opgezet, wanneer het nachtkwartier was bereikt.”

Jacob Le Mair (° Delft 1905), 'Circus'
(olie op doek).

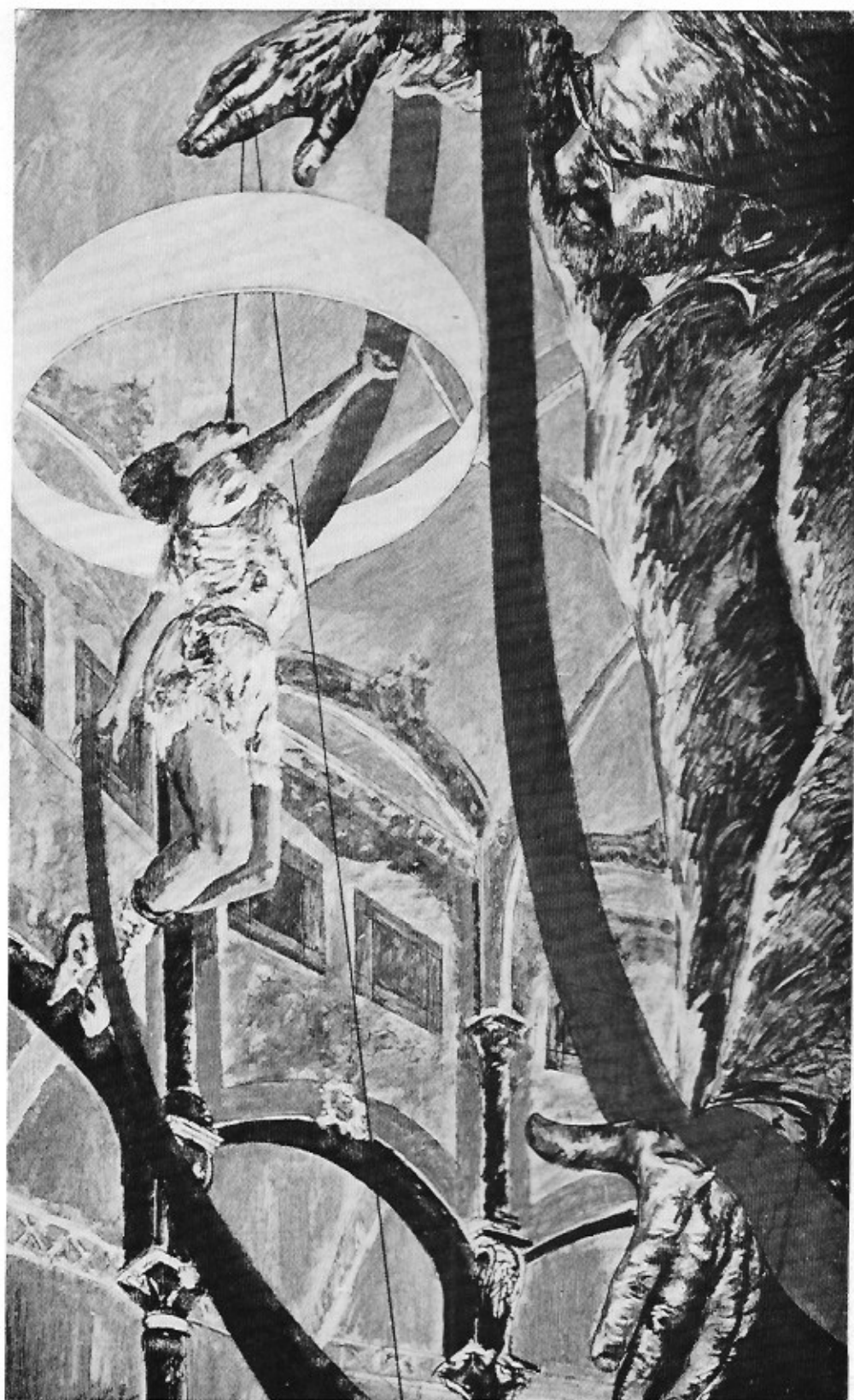
„(...) Het wagenwiel, dat had gewenteld over de stoffige wegen van Azië en Europa, over een vasteland en gedurende een eeuw, was ten laatste tot rust gekomen.” (p. 295-296) Eenzelfde romantische biografische thematiek vindt men terug in *Chad Hanna* van *Walter D. Edmonds*. (Den Haag z.d.) Hierin wordt het wel en wee beschreven van een klein circus, zijn harde strijd voor het bestaan, de concurrenten, alles overgoten met een sausje liefdestribulaties. (Het circus is een dankbare achtergrond voor het laten ontbranden van hartstochten: de sfeer schijnt er toe bij te dragen de passies op te zwepen. (O a. *Circusliefde* van *Hettie Grimstead*, Ned. Keurboekery, Amsterdam.) Ook hier va't vooral de gehechtheid tussen de circuslui op. „Je zult hard moeten aanpakken, maar als dit werk eenmaal in je bloed gaat zitten, dan wil je de rest van je leven niets anders meer doen. Want we zijn hier één grote gemeenschap, van de directeur tot aan de stalknechts. We hangen allemaal van elkaar af, zie je; het moet allemaal in elkaar grijpen, wat er gedaan wordt. En dat is het fijne ervan.” (p. 112) Speciaal van belang zijn hier de beschrijvin-

gen van de affiches, die historisch juist gefundeerd zijn evenals de naam van het circus: *Huegenine*.

Een buitenbeentje is het verhaal *The circus of Dr. Lao* van Charles G. Finney. (Bantam, New York 1956.) Het is een *fantasy* over een circus met een menagerie van de onmogelijkste dieren, zoals een zeeslang, een sfinx, een eenhoorn en andere mythologische dieren. Een verhaal waarin hij zoals Melville en Hawthorne het enigma van goed en kwaad benadert. Het circus drukt de lezer op het raadsel van het goede en het kwade, het reële en het romantische, choqueert, valt enkele van zijn meest geliefkoosde waarheden aan en vertrekt weer zonder kant-en-klare oplossingen te hebben aangeboden. Met gesloten ogen en dichtgeslagen boek onderzoeken wij zijn beelden. In de sater vinden we de animale wellust en de realiteit terug; in de *Hound of Hedges* bemerken we een geïdealiseerde zinspeling op de zin van het leven, het apogeum van alles wat het leven ooit zou kunnen beloven, de romantische opvatting van alle schoonheid, tederheid en bevalligheid. De sfeer is die van een normaal circus, maar de impact van het verhaal vormt een echte jigsaw-puzzle.

Onderzoeken wij thans enkele specifieke circusfiguren en thema's zoals zij in de moderne roman benaderd en uitgebeeld worden.

De geliefkoosde figuur is de clown. Wij hebben reeds een fragment van de hallucinerende beschrijving van Alain Fournier geciteerd, maar het mysterieuze, het tragische, het archetype van de clown vinden wij bij *Blanka Gijsselen*, in haar psychologische roman *Adieu Filippi*. (P. Vink, Antwerpen z.d.) De muzikale clown Filippi ligt op zijn sterfbed en in een lange flash-back overschouwt hij zijn leven: zijn opleiding, het milieu en zijn triomfen. Het middelpunt van het verhaal is zijn jeugdliefde voor de trapeziste Arlette. Filippi's liefde wordt echter overschaduwed door de komst van de medeminnaar-flierefluiter Marco. Uit wraakzucht wil Filippi een aanslag plegen op Marco, doch hij treft Arlette die dodelijk gewond neerstort uit de nok van het circus. Filippi's leven wordt nu verder geheel beheerst door de wil tot uitboeten van zijn schuld. Uiteindelijk vindt hij verlossing in de vergiffenis. Niet alleen de vorm en de gevarieerdheid van de beelden geven de grote betekenis weer van de gebeurtenissen, maar het is vooral de fijnzinnige psychologische uitbeelding van het clownleven dat het boek boven de middelmaat doet

Marcel Notebaert (° Kortrijk 1924), 'Notebaert in het circus Fernando van Degas' (verz. André Vlerick). - „Dit werk verwijst reeds in 1967 naar een 'vergeestelijkt realisme', dat bij mij zeer vroeg als antipode gesteld wordt van het 'hyper-realisme.' (commentaar van de schilder).

Edgard Tijtgat (° Brugge 1879), 'De dichter vindt zijn muze terug'.

„Ik houd het er nochtans voor dat E. Tijtgat in enkele van zijn circusartisten ver boven de gezellige anecdotier is uitgerezen.”

(M. Roelants).

uitgroeien. Met rake beelden, volzinnen en anecdoten wordt het milieu van de clown doorgrond. Wat betekent het clown te zijn, een dubbelganger van jezelf? Het urenlang oefenen, het creëren van het personage en dan de glorie van het applaus, je zelf zien op al de affiches tegen schuttingen en muren van de kleine stad. Dit alles bedwelmt de clown, beroest hem. *Je moet oefenen. Altijd maar oefenen. Je worstelt met de voeten op de grond. Het zweet druppelt van je slapen, je geeft het op, je herbegint, je struikelt weer (...)* Je weet, achter je gesloten ogen, dat het nog anders kan, nog schoner. Je voelt dat je het weldra aandurft.” (p. 49)

Het is het levensverhaal van de clown Filippi die in zijn act de vreugde van zijn liefde legt en die achter het masker van een dikke laag wit, het hevige rood, achter het paar blauwe en groene strepen over en rond de ogen en achter de vette, rode grijs van de mond, zijn verdriet en wroeging verbergt, zonder dat het publiek de diepte van zijn oprecht lied begrijpt. Hij is de droeve kangoeroe van zijn lied die zijn leven moe is, maar die niettegenstaande alles meegesleurd wordt door zijn lied en het applaus van

het publiek. *„Je wiegt mee, je moet wel, het wijsje slingert je voort, het jakkert je af, je geraakt er niet meer van los, de kangoeroe weet geen raad meer met zichzelf...”* (p. 9) De clown! Herinnering uit de kindertijd, hansworst met het kalkwit gezicht en de brede, rode mond van oor tot oor onder de lach van zijn ogen. Voor Anton Coolen (*De grote voltige*, Nijgh & Van Ditmar, 's-Gravenhage) is hij de amuseur die de mensen doet gieren door zijn ongecompliceerde grapjasserij en poetsen. Alleen al zijn verschijning doet de toeschouwers lachen. Hij is grotesk in zijn postuur van zelfvernederen en in zijn pogingen om normaal mens te zijn. *„Zijn broek was zo wijd, dat je er met twee had in gekund, zijn jasje was te kort en te nauw. Hij had een groot, bontbeplakte koffer bij zich en een klapstoeltje en een hekje met een poortje, dat iedere keer de verkeerde kant uitzwiepte. (...) Hij haalde er een viool uit om te spelen, maar telkens gebeurde er iets, waardoor het niet kon. De snaren sprongen bij het stemmen, de kam brak, de draden van de strijkstok lieten los toen hij hem spande, het werd niets. Hij kon natuurlijk niet spelen...”* (p. 94) Of hij spelen kon! 's Avonds

speelt hij voor zich alleen of voor een vriendinnetje: het klinkt heel mooi en zangerig, het is vreemd, ernstig, zuiver, alleen die eenzame viool; maar het behoort bij het image van de clown niet te kunnen spelen, zich te laten vernederen. Hubert Lampo (*De komst van Joachim Stiller*, Meulenhoff) heeft een psychologische verklaring trachten te vinden voor het fenomeen clown. Zijn theorie vinden we in zijn essays, resp. in *De ring van Möbius I* (Manteau) en in *De draad van Ariadne* (D.D.B. Brugge). Hij beweert dat de clown die in zijn circus Stiller optreedt de dimensie heeft van een dieptepsychologisch archetype. De clown in zijn boek laat zich met opzet vernederen, het is inherent aan zijn personage. Alleen Freek Groenevelt wordt, omdat hij in een kluwen van magisch-realistische fenomenen terecht gekomen is, door het optreden van die tragische harlekijn in het zwart getroffen, en hij meent er opeens de man Engel in te herkennen. (Engel is het personage dat de apocalyps komt verkondigen.) Via de archetypologie en het collectieve bewustzijns-principe van C. Jung komt hij tot het volgende besluit: de harlekijn is een soort engel, „die er niet in slaagt de grens tussen het goddelijke

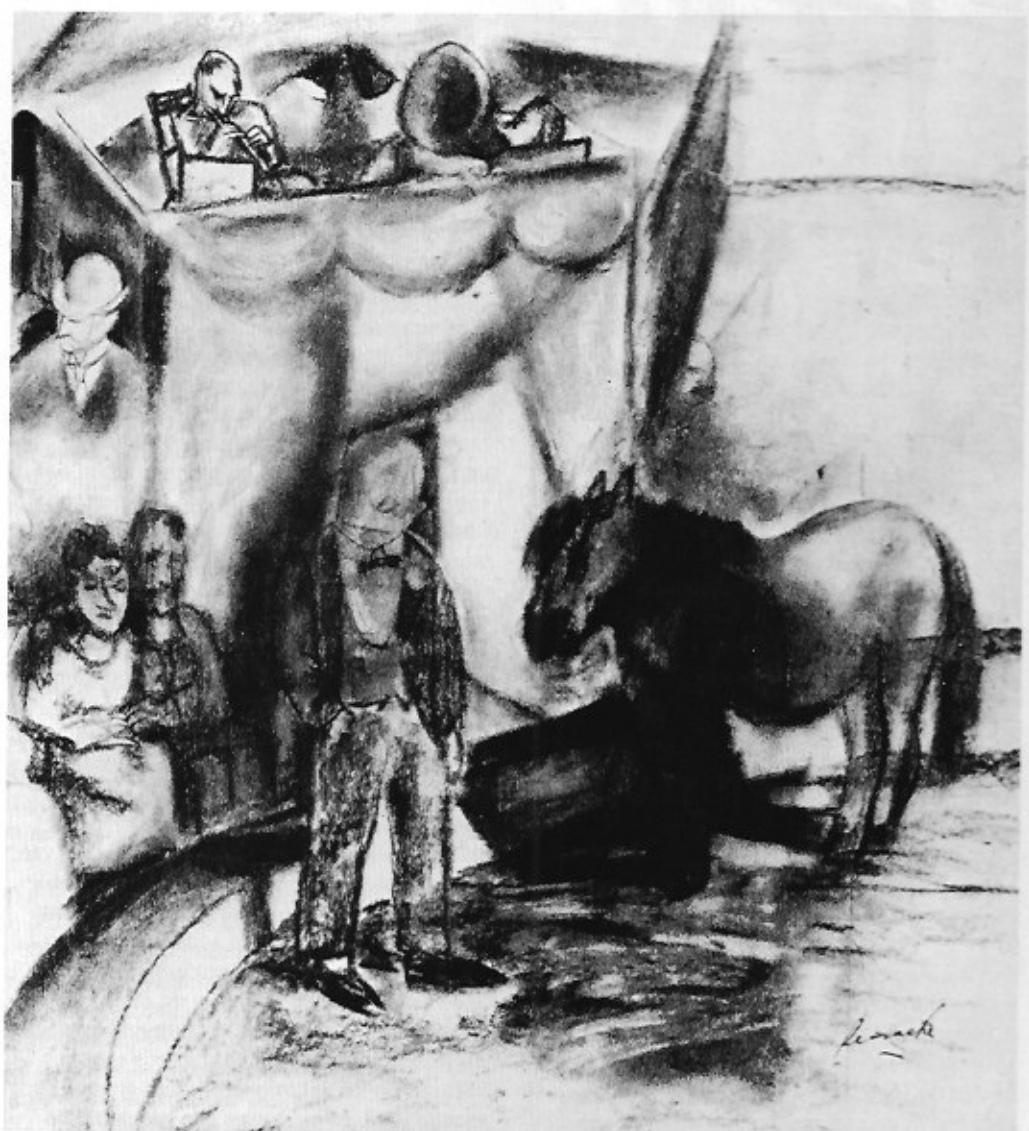
Albert Setola (° 1916 Vlissingen), Illustratie bij 'Voulez vous jouer avec moi' van Marcel Achard (1970).

Constant Permeke (° Antwerpen 1886), 'Circustoneel' (Tekening - verz. Vangheluwe).

en het menselijke te doorbreken, teneinde aldus voor Freek Groenevelt en Simone Marijnissen Stillers tussenkomsten begrijpelijk te maken. (...) Zo dacht ik, ten minste onder het schrijven, volkomen bewust van mijn bedoelingen en van de functionele rol van mijn musicerende zwarte Harlekijn, die een dichterlijke pantomime opvoert, waarbij hij een freel danseresje in tutu uit de handen van twee grove, boertige en door en door materialistische Augusten moet redden." (De ring van Möbius I, p. 103-104)

Wanneer wij de redenering van Lampo verder zetten kunnen wij de clown zelfs met de Christus identificeren, Christus de vernederde die tenslotte ook geïdentificeerd wordt als een facet van Stiller. En deze redenering is niet zo absurd vermits in de psychologie van de humor de godheden een eerste planrol speelden : het belachelijk maken van de duivel en van (af-)goden lag aan de basis van de primitieve humor, zoals thans nog kan geconstateerd worden in etnologische rapporten.

Een tweede impressionerend thema zijn wilde dieren en vooral de paarden. Practisch in alle boeken wordt de verhouding tussen tammer en dier uitgesponnen. Samen met de clown is het paard een karakteriserend fenomeen van het circus. En de dieren gaan meestal zelfs voor de mensen. De romans die handelen over de moeilijkheden van het circus om het hoofd boven water te houden, leggen steeds de nadruk op het feit dat de artiesten zich het eten uit de mond zouden sparen om de dieren te kunnen voederen. Want een circus zonder dieren is geen circus! En het moeten daarom niet meteen olifanten en kamelen of andere showbeesten zijn. Ook het kleinste circus is fier op zijn twee gedresseerde pony's. Wanneer Joli-Cœur sterft valt heel de wereld voor Rémi en Vitalis in elkaar. De dochter van de directeur van het circus Umberto vertolkt dit gevoel heel duidelijk : „En al hadden we maar één pony en een paar apen, en onze tent zat vol gaten, dan zouden we toch ons brood kunnen verdienen, en het zou beter zijn dan al het andere." (E. Bass o.c. p. 291) Relevant voor de liefde tussen mens en dier is het boek van Paul Morand *Les Extravagants* (Hachette 1936) waarin de novelle *Milady* opgenomen werd. De gepensioneerde commandant Gardefort heeft als hobby het dressereren van paarden. Op zekere dag moet hij *Milady*, zijn grootste succes, verkopen. Enige tijd daarna wordt hij door de nieuwe eigenaar uitgenodigd om de vorderingen van zijn merrie te bewonderen. Hij herkent zijn *Milady* nauwelijks : zij is een circuspaard geworden, in de slechtste betekenis van

André Minne, 'Circustoneel' (lino-snede). Minne is de specialist van het circus in de Vlaamse kunstwereld. Exposeerde o.m. te Gent bij Vyncke-van Eyck in 1973 werken uitsluitend gewijd aan het circus.

Een map 'Circus' (35 x 30 cm) met 6 lino-sneden wordt na storting van 300 fr. op pr. 000-09002996-23 van A. Minne, Antwerpse Steenw. 415, 9110 St.-Amandsberg toegezonden.

het woord. Samen met het paard stort hij zich in een afgrond.

De dressuur van de vooral wilde dieren neemt bladzijden in beslag: de psychologie van de dieren wordt ontrafeld, hun verhouding tot de temmer en het hoofdpersonage — die meestal zeer goed weet om te springen met de meest vervaarlijke beesten — de dood van een dier schijnt heel het circus lam te leggen en wanneer er nieuw leven komt viert iedereen feest. Alleen Vitalis probeert het dier in zijn eigen zijn te benaderen en te respecteren. Zijn honden blijven op de eerste plaats honden, Joli-Cœur is een aap die slechts toevallig met de pet rondgaat. Maar het is evident dat er van wreedheden tegenover de dieren in geen enkel boek sprake is: dieren zijn werktuigen, investeringen die moeten renderen, en die hun wil moeten buigen voor de zweep van de meester.

Een aparte beschouwing vergt de plaats van het circus in de jeugtliteratuur. Het circus is een van de meest geliefde onderwerpen voor kinderen: de wereld van het circus brengt de jeugdige hoofden op hol; tijgers, zeehonden en olifanten zetten hun verbeel-

ding in werking. Voor alle leeftijden verschijnen dan ook boeken over dit thema. Hier wordt de clown als thematisch personage echter verdrongen door de dieren. Voor de beginnende lezertjes heb je uit de Musti-reeks *Musti en het circus* (Dupuis), een kleurrijk boekje dat zich beperkt tot een speelse, kleurrijke voorstelling van een reeks impressionerende dieren. Elk dier wordt humoristisch in zijn algemene karaktertrekken benaderd: de beer, de zeehond, de leeuw en de olifant. De oudere lezertjes kunnen terecht bij een pleiade van boeken gaande van *Tiny in het circus* (Casterman) tot het bekende boek van Hugh Lofting *Het circus van Dr. Dolittle* (Van Goor en Zonen, 's-Gravenhage). Fervente striplezers vinden hun gading bij Suske en Wiske (*De Circusbaron*) en bij Sjors van de *Rebellenclub als circusartiest*. De meeste van deze boekjes zijn meestal seriewerk waarbij telkens een bekend figuur in het circusleven terecht komt en daar zijn avonturen beleeft. Alle zijn echter rijk geïllustreerd en het is precies in de tekeningen dat de sfeer van het circus het meest tot uiting komt voor de jeugdige lezer. Want het circus blijft meestal op de achtergrond, dient slechts als locatie voor de avonturen van de held. Een

André Minne, 'Portret van Grock'.

paar gelukkige uitzonderingen blijven niet aan de oppervlakte hangen, zoals het boek van C.E. Pothast-Gimberg *Een circus strandt* (Branding, Antwerpen), verlicht met fijne tekeningen. Een boekje waarbij het circus niet alleen als decorum dient is ook *Speel dan circus* van Fritz van Dixhoorn. (Persagentschap Brussel)

Hiermee zijn we aan het einde van een — wellicht nog onvolledig — overzicht en van een tijdperk gekomen. Vele artiesten zijn met het koffertje in de hand willens nillens weggetrokken, met in hun hart de echo's van een verwarmend, opbeurend applaus. De meeste clowns hebben zich definitief afgeschminkt, het wentelende wagenwiel staat bijna stil, afgeremd door onze moderne levenswijze. Het oudste volksvermaak is stervende.

R. Van Russell
Opheersstraat 84 - 2870 Heers